

PROMĚNY KRAJINY NOVODVORSKA A ŽEHUŠICKA

LANDSCAPE CHANGES OF THE NOVODVORSKO AND ZEHUSICKO REGIONS

Zdeněk Lipský¹, Jan Skaloš², Markéta Šantručková³, Martin Weber⁴

Anotace

Cílem příspěvku je na základě studia vybraných podkladů a literatury podat základní informace o změnách krajiny v okolí Nových Dvorů a Žehušic. Do poloviny 18. století byla využita výhradně dostupná literatura a archivní podklady, pro popis krajinných změn pozdějšího období byly využity mapy 1. a 2. vojenského mapování. Dále pak historické a současné letecké snímky z roku 1950 a 2006. Na základě sebraných poznatků tak bylo vymezeno šest hlavních etap vývoje krajiny v zájmovém území. Příspěvek je součástí projektu výzkumu a vývoje MŠMT 2B06013 Implementace opatření Evropské úmluvy o krajině v intenzivně zemědělsky využívaných oblastech nesoucích stopy historických krajinářských úprav – pilotní studie Nové Dvory – Kačina.

Abstract

The paper aims to give basic overview on the landscape changes of landscape around Nové Dvory and Žehušice based on the study of old maps and aerial photos and archive materials. Until the second part of the 18th century, old military survey maps were used, while historical and present aerial photographs were analyzed to obtain information on landscape changes from the second half of the 18th century onwards. Results presented in the paper are part of the project Implementation of the European Landscape Convention measures within intensively utilized landscapes that bear traces of historical landscape design activities – pilot study Nové Dvory – Kačina (project 2B06013 of the Research and Development, Ministry of Education, Youth and Sports).

Key words: cultural landscape, Nové Dvory – Kačina, Žehušice, European Landscape Convention.

1 ÚVOD

Krajina je někdy přirovnávána k palimpsestu – mnohokrát přepisovanému pergamentu, ve kterém lze číst její historii. A čtení v knize historie české kulturní krajiny je fascinující, poučné a v mnohých ohledech vpravdě i smutné: pokud se totiž shodneme na tom, že stejně tak, jak je pestrá naše historie, je proměnlivá a plná zvratů i naše krajina, ve které se historické události zrcadlí. Příspěvek je součástí projektu výzkumu a vývoje MŠMT 2B06013 Implementace opatření Evropské úmluvy o krajině v intenzivně zemědělsky využívaných oblastech nesoucích stopy historických krajinářských úprav – pilotní studie Nové Dvory – Kačina. Cílem celého projektu je formou pilotní studie implementovat principy Úmluvy na lokální úrovni v krajině, která je běžně intenzivně využívaná, ale zachovala si ještě stopy historických krajinářských úprav z minulých staletí. Cílem toho příspěvku je na základě studia vybraných podkladů a literatury poskytnout základní informace o změnách krajiny v okolí Nových Dvorů a Žehušic.

¹ Doc. RNDr. Zdeněk Lipský, CSc., Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra fyzické geografie a geoekologie, Albertov 6, Praha 2, 128 43, lipsky@natur.cuni.cz

² Ing. Jan Skaloš, Ph.D., Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v. v. i., Květnové náměstí 391, 252 43 Průhonice, janskalos@yahoo.ca

³ PhDr. Markéta Šantručková, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra fyzické geografie a geoekologie, Albertov 6, Praha 2, 128 43, santruc@centrum.cz

⁴ Ing. Martin Weber, Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v. v. i., Květnové náměstí 391, 252 43 Průhonice, weber@vukoz.cz

2 POPIS ZÁJMOVÉHO ÚZEMÍ

Zájmové území leží v rovinaté severovýchodní části okresu Kutná Hora, v povodí dolních toků Doubravy a Klejnárky. Hranice zájmového území byly vymezeny na základě katastrálních hranic, které představují historicky stabilní územní jednotku umožňující kontinuální sledování změn v krajině. Širší zájmové území tvoří 21 katastrálních území, která dohromady zaujímají plochu 113,23 km².

3 MATERIÁL A METODIKA

Vývoj krajiny sledujeme v celém období jejího historického vývoje. První informace o podobě krajiny pocházejí z období pravěku a raného středověku, současný stav byl zjišťován k roku 2006, resp. 2007 na základě datace leteckého snímku a mapování současného stavu.

Změny krajiny lze studovat na základě mnoha podkladů a je třeba vybrat pro každé období ty nejvhodnější. Pro dobu do 2. poloviny 18. století, kdy ještě nejsou k dispozici první souborné mapy českých zemí, je třeba prostudovat dostupnou literaturu a archivní podklady. Pro pozdější období musíme využívat pokud možno všechny dostupné písemnosti, mapy a obrazové prameny. Cenné informace podávají berní podklady a stará topografická díla. Pro subjektivní popis krajinných změn byly využity mapy 1. vojenského mapování (1764-1768, reambulace 1780-1783), 2. (1836-1852), a 3. vojenského mapování (1877-1880). Dále pak historické letecké snímky z roku 1950. Ty lze vhodně doplnit topografickými mapami generálního štábu (z roku 1953). Současný stav krajiny byl zjišťován s využitím současných ortofoto leteckých snímků a s upřesněním v terénu. Analýza krajinných změn byla provedena: (1) na základě popisu uvedených mapových děl a leteckých snímků a (2) rešeršní formou na základě pečlivého rozboru literatury. Prozatím nebylo provedeno zpracování v GIS včetně kvantitativního hodnocení změn zájmového území.

4 VÝSLEDKY A DISKUZE

4.1 Přehled vývoje krajiny do počátku 19. století

Porovnáváme-li vývoj v rámci českých zemí a na našem zájmovém území, nenajdeme mnoho odlišností. Novodvorská a Žehušická se nachází ve středních Čechách ve staré sídelní oblasti, takže celospolečenské dění se zde bezprostředně odráželo. Zdejší krajina byla osídlena již od pravěku. Způsob života ponejprv lovců a později prvních zemědělců, však ovlivňoval krajinu jen málo a to v okolí jejich sídlišť. Převážná část území byla pokryta lesem zvaným Bor.

Ve 12. století začala vnitřní kolonizace, která se výrazně projevila i v našem zájmovém území. Zde byl nositelem kolonizačních aktivit především sedlecký klášter. Ve spojení s rozvojem dolování stříbrné rudy v nedalekém královském městě Kutná Hora ve druhé polovině 13. století došlo na Novodvorskou a Žehušickou k rozvoji zemědělství (prosadil se trojpolní systém) a značnému úbytku lesů. [1] Konjunktura pomalu ustávala za vlády Václava IV. (1378 - 1419) a ukončily ji husitské války (1419 - 1436).

Hned na počátku husitských válek byl vypleněn sedlecký klášter (1421) a jeho majetky, které zahrnovaly téměř všechny vsi na Novodvorskou a většinu na Žehušickou, získali šlechtici zbohatnuvší za nepokojů. Část bývalých klášterních majetků si pro sebe vymohl i Zikmund Lucemburský poté, co byl uznán českým králem (1436 - 1437). Královské majetky byly často dávány do zástavy a i ostatní majetková držba byla velmi roztříštěná a jednotlivé vsi často své majitele měnily. [2]

V 16. století se zdejší majetková držba poměrně stabilizovala a začaly se, stejně jako jinde v českých zemích, tvořit větší celky - panství. Na Novodvorskou a Žehušickou se o to zasloužili především Žerotínové. Žehušickou však brzy prodali Donínům a ti poté Valdštejnům. Také zde, stejně jako v jiných částech země, začali šlechtičtí majitelé hospodařit ve vlastní režii (tedy podnikat). Výsledkem byl vznik větších šlechtických dvorů a vybudování řady rybníků. Zvláště v Podoubraví vznikla celá rybníční soustava, ale řada vodních ploch byla založena i na Novodvorskou. [2, 3, 4, 5]

Tricetiletá válka (1618 - 1648) znamenala zpusošení této oblasti četnými průchody vojsk (podobně jako v jiných částech celé střední Evropy). Postižena byla především rolnická hospodářství, protože vojsko (nepřátelské i domácí) vždy plenilo a oblast, kterou táhlo, vyjedlo. Takže po vojsku následoval hlad a oslabené obyvatelstvo podléhalo nemocem. Berní rula, která eviduje rolnickou půdu v 50. letech 17. století, zde uvádí řadu usedlostí pustých. [6] Po tricetileté válce se prosadila dominantní role šlechtických vlastníků panství (Věžníků, Pachtů, Batthyanyů a následně Chotků na

Novodvorskou a Thun - Hohensteinů na Žehušicku). Ve zdejší úrodné krajině šlechta podnikala především v zemědělství, opět rozkvétaly šlechtické dvory. [2, 3] Postupně, zejména na přelomu 18. a 19. století, docházelo k zintenzivňování zemědělské výroby, zavádění nových plodin a získávání orné půdy na úkor rybníků a úhorů. [7, 8, 9]. V polovině 18. století, za válek mezi Habsburskou monarchií a Pruskem o Slezsko se zde odehrávaly některé válečné operace (bitva u Chotusic 1742), neměly však tak ničivé dopady jako třicetiletá válka, neboť netrvaly tak dlouho. Již v 17. století dochází k výraznému rozvoji Nových Dvorů, vznikla zde rozlehlá barokní rezidence, jež přecházela do komponované krajiny. Na konci 18. a v prvních desetiletích 19. století na ni navázali Chotkové krajinářskými úpravami v okolí zámku Kačiny, které vtiskly Novodvorskou jedinečný ráz a ovlivňují charakter krajiny dodnes. [10, 11] Je zajímavé, že úpravy probíhaly v době napoleonských válek, které však české země téměř nezasáhly. Sám zámek Kačina dokládá výbornou znalost nového slohu - empiru. [12] Úpravy v krajinářském duchu byly provedeny také v okolí žehušického zámku. [5, 13]. V 19. století vyvolal rozvoj průmyslu a obchodu, jakož i vojenské potřeby výstavbu nových silnic a železnic, které zasáhly do obrazu krajiny. Průmyslová výroba zde byla především soustředěna na zpracování zemědělských surovin (např. cukrovarnictví). O podobě krajiny od 2. poloviny 18. století již vypovídají mapy a letecké snímky.

Obř. 1: Historická kulturní krajina v okolí nových Dvorů a Žehušic na georeferencované mapě 1. vojenského mapování z konce 18. století.

Vodní toky mají na **mapě 1. vojenského mapování** (1764 – 1768, reambulace 1780 – 1783) ještě většinou přirozený průběh. *Rybníky* měly značný rozsah zejména v dolním Podoubraví, ale i v dalších dílčích povodích je mnohem více rybníků než na pozdějších mapách. Zakreslen již není Svatoanenský rybník pod Novými Dvory. Největší rybníční soustavu v Podoubraví tvořilo 11 velkých a menších rybníků, které vytvořily charakteristický typ rybníční krajiny od Zařičan po Lišice a Sulovice. *Louky* mají na mapě 1. vojenského mapování vůbec největší zaznamenaný rozsah. Největší souvislá plocha luk se rozkládala v široké nivě Klejnárky od Nových Dvorů ke Starému Kolínu. V dolním Podoubraví existovala mozaikovitá krajina tvořená rybníky, loukami a lesními porosty ne nepodobná dnešnímu Třeboňsku. Proti dnešnímu stavu bylo naopak mnohem méně *lesů* v Železných horách nad Bernardovem, v oblasti Kačiny a Kačinského hřbetu (zde téměř nic) i mezi Rohozcem a Habrkovicemi. Kaňkovské vrchy byly ještě zcela bezlesé. Rozvíjela se *cestní síť* a vznikaly první aleje. Hlavní silnice Kolín – Čáslav byla osazena alejí. Nové Dvory – Bernardov (od hranice u Bernardova pouze naznačeno pokračování ve směru na Přelouč a Pardubice, v úseku nad Novými Dvory v trase historické aleje). Čáslav – Chrudim (mimo zájmové území). Pouze v okolí Nových Dvorů jsou zřetelné stopy komponovaných krajinných úprav. Detailnější představu komponovaných krajinných úprav v okolí Nových Dvorů poskytuje Glockspergerova mapa Novodvorského panství z roku 1734 a vyobrazení Nových Dvorů přibližně ze stejného období. Oba materiály byly zdokumentovány a budou předmětem dalšího studia.

4.2 Přehled vývoje krajiny od počátku 19. století do současnosti

Hlavní *vodní toky* Labe a Doubrava protékají na **mapě 2. vojenského mapování (1836 – 1852)** stále v přirozených meandrech. Většina *rybníků* již z krajiny zmizela. U Klejnárky leží pouze Vrabcov a Utopenec, ostatní rybníky včetně velkého Svatojakubského rybníka byly vypuštěny. V této době stále existoval Nový rybník, Outěšovský rybník u Katovny a Mikulášský a Studenecký rybník. *Louky* zaznamenaly v krajině úbytek zejména v nivě Klejnárky pod Novými Dvory, kde byly rozsáhlé travnaté porosty částečně rozorány a přeměněny na ornou půdu, která zde převládá až do dnešní doby. Začínají se *zalesňovat* Kaňkovské vrchy, přibýlo *lesů* v okolí Kačiny. K podpoře chovu lovné zvěře byly zakládány nové obory a bažantnice. U Nových Dvorů a Ovčár byly parkově upravené obory (bažantnice) s pravidelnými cestami a průseky. Rozdrobené *lesy* (méně *lesů* než dnes) a *louky* se nacházely v prostoru Mikuláš – Rohozec – Habrkovice. Úbytek *lesů* ve srovnání s 18. stoletím nastal v dolním Podoubraví. Podél toku Doubravy pod Bojmany a Žehušicemi byla původní mozaika lesně-luční rybníční krajiny nahrazena mozaikou luk a polí s jediným velkým rybníkem (Kmotrovský rybník), který ještě zbyl z rybníční soustavy. Lesní porosty v okolí Žehušic i na Vedralce byly nově uspořádány a opatřeny geometricky uspořádanými průseky. Taktéž volná zemědělská krajina byla doplněna nově vysázenými remízky. V celém zájmovém území i za jeho hranicemi byla již dobudována síť císařských silnic lemovaných alejemi, které zřetelně přibýly a staly se

charakteristickým rysem krajiny. Nejvíce stromořadí je na Novodvorsku. Novým fenoménem v krajině se stala *železnice*. Zájmovým územím po severním i západním okraji procházejí dvě tratě celostátního významu, dnešní trať Praha – Kolín – Pardubice – Česká Třebová a dále trať Kolín – Havlíčkův Brod – Brno. V mapě je zakresleno těleso této trati, ačkoliv byla postavena a zprovozněna až v letech 1869-1870. Na Kačinském hřbetu bylo vybudováno rodové reprezentativní sídlo Chotků *zámek Kačina*, které obklopila parkově upravená krajina. Záměrně komponované části se volně prolínaly s mozaikou lesů, luk, vodních ploch i polí. Krajina byla doplněna řadou účelových i okrasných prvků a staveb, plnila vedle hospodářských potřeb i funkci reprezentační a odrážela hluboký zájem Chotků o zvelebení a okrášlení celého kraje. Také krajina náležející k panství Žehušice prošla rozsáhlou proměnou. Žehušický zámek byl užíván jako letní sídlo Thun-Hohensteinů. V jeho blízkosti již existovala v dnešním rozsahu obora proslavená chovem bílých jelenů, drobné obory a bažantnice se nacházejí i na dnes zcela odlesněném území v okolí Doubravy. Na konci 18. století došlo k založení Svobodné Vsi (Josefsdorf) a v její blízkosti byly vysezeny sady (na podrobnějších mapách jsou zakresleny i vinice).

Na **leteckých snímcích z roku 1950** je nejnápadnější rozdíl mezi rozsahem zastavěné plochy v roce 1950 a v současnosti, kdy obce obklopují tzv. satelity. V roce 1950 ještě neexistovalo vojenské letiště u Chotusic, ale na topografické mapě generálního štábu z roku 1953 se již objevuje. Orná půda převažovala nad ostatními kategoriemi land use. Většina luk a pastvin se soustřeďovala v oblastech, které jsou s obtížemi využitelné jako orná půda (např. u Svobodné Vsi, Horušic), anebo jsou historicky využívány pro jiné účely – např. louky v areálu Žehušické obory. Dále byly trvalé travní porosty soustředěny v okolí meandrů Labe, rybníků a vodních nádrží atd. Lze identifikovat původní meandry Labe, které se změnilly v slepá ramena při splavnění řeky. Labe přímo ovlivnily některé velké úpravy pro účely lodní dopravy (u Veletova, u Lžovic) a vodohospodářské stavby (např. zbourání jezu a rozšíření koryta u Týnce nad Labem). I další části vodních toků v zájmovém území nesou stopy dřívějšího napřimování (např. Brslenka u Žehušic a Sv. Mikuláše, Klejnárka u Hlízova, Doubrava u Záboří). Na první pohled zaujmou větší rybníky v katastru Třebešic (Vrabcov) a poblíž Nových Dvorů (Ovčáry), dále menší vodní plochy u Církvice (Utopenec) a Nový rybník za odbočkou z Nových Dvorů na Kačinu. Nepatrné, byť stále znatelné vodní plochy lze zaregistrovat na návsi ve Svaté Kateřině, v centru Lochů a u Sulovic. Rozloha a rozšíření lesních porostů je v hrubých rysech podobné dnešnímu stavu. Zatímco hlavní cestní síť zůstala do dneška v podstatě beze změn, na leteckém snímku z roku 1950 je patrná hustá síť polních cest.

Na **současných leteckých snímcích** se objevují velké zemědělské nebo jiné areály. Orná půda převažuje. Velké množství malých políček orné půdy bylo během kolektivizace sceleno. Většina ploch luk a pastvin se soustřeďuje v oblastech, které jsou těžko využitelné jako orná půda, nebo jsou využívány pro jiné účely (např. v oblasti meandrů Labe, v okolí rybníků a vodních nádrží, podél vodních toků). Objevuje se i půda ležící ladem. V rozsahu vodních ploch nedošlo v období od roku 1950 do současnosti k podstatným změnám. Rozloha a rozšíření lesních porostů je podobná stavu v roce 1950. Na svazích mezi Horušicemi a Bernardovem jsou lesní porosty souvislejší. Menší remízy jsou patrné po celém území. Hustota sítě komunikací vyšších tříd zůstala v podstatě stejná, ale byla zredukována délka polních cest.

Obr. 2: Krajina zájmového území před kolektivizací v roce 1950

Obr. 3: Ortofoto letecké snímky zachycují současný stav využití krajiny

5 ZÁVĚR

Jedním z cílů přehledu historického vývoje krajiny zájmového území byl návrh periodizace, které by vytvořila rámec dalšímu studiu. Na základě sebraných poznatků tak bylo vymezeno šest hlavních etap vývoje krajiny v zájmovém území, které samozřejmě můžeme dále členit. Hlavní etapy a jejich stručné charakteristiky jsou následující:

- 1) období do 12. století: pravěk a raný středověk. Vyznačuje se rozptýleným osídlením, přičemž člověk ovlivňuje málo krajinu a to jen v okolí svých sídlišť.
- 2) 12. až začátek 15. století (do husitských válek): období vrcholně středověké kolonizace. V této době dochází k intenzivnímu osidlování a s ním spojenému odlesňování krajiny a k rozvoji

- zemědělství, v němž se prosadil výkonnější trojpolní systém. Dominantní jsou hospodářské aktivity sedleckého kláštera, který organizoval kolonizaci území.
- 3) polovina 15. až počátek 17. století (do třicetileté války): pozdní středověk a raný novověk. Po vyplnění sedleckého kláštera husity byla rozdrobena jeho majetková držba. Pozemky se dostaly do světských rukou a postupně byly koncentrovány v rukou silného šlechtického rodu (Žerotínové). Šlechta hospodář ve vlastní režii, rozvoj rybníkářství a panských dvorů.
 - 4) polovina 17. až polovina 19. století: novověk. Období komponovaných úprav krajiny (barokní a klasicistní), s nimi související zalesňování (budovány bažantnice a obory). Pozvolný rozpad rybníční sítě, který byl dokončen v první polovině 19. století, kdy zanikla většina rybníků. Dominantní role bohatých šlechtických rodů (Věžníkové, Pachtové, Chotkové na Novodvorsku, Thun - Hohensteinové na Žehušicku).
 - 5) polovina 19. až polovina 20. století. Došlo k zintenzivnění zemědělské výroby, rybníky již byly vysušeny a přeměněny na pole. Regulace vodních toků, rozvoj drobných průmyslových aktivit. Rozdrobení majetkové držby půdy v důsledku uvolnění dělení půdy při dědictví a pozemkové reformy.
 - 6) období po polovině 20. století. Zprůmyslnění zemědělství (velké lány, obrovské provozní budovy v krajině), narušení stability krajiny, rozpad komponovaných úprav.

LITERATURA A PRAMENY

- [1] NOŽIČKA, J., *Přehled vývoje našich lesů*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1957. 463 s.
 - [2] NOVÁK, P., *Paměť krajiny. Novodvorsko – Žehušicko*. Kutná Hora: Kuttna, 2001. 120 s.
 - [3] LEDR, J., *Děje panství a města Nových Dvorů*. Kutná Hora: Karel Šolc, 1884. 244 s.
 - [4] LEDR, J., *Pamětní kniha města Nové Dvory I*, Kutná Hora: Státní okresní archiv, rukopis
 - [5] ROUBÍČEK, J. *Velkostatek Žehušice, 1643 - 1945. Inventář*. Praha: Státní oblastní archiv, 1963, 74 s., ev. č. 264
 - [6] BENEŠ, F. (ed.), *Berní rula 11. Kraj Čáslavský, díl I a II*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955. 1067 s.
 - [7] Josefský katastr, Národní archiv Praha, I. oddělení
 - [8] SCHALLER, J., *Topographie des Königreiches Böhmen VI. Czaslauer Kreis*. Prag – Wien: Schönfeldchen Handlung, 1787. 241 s.
 - [9] SOMMER, J. G., *Das Königreich Böhmen statistisch – topographisch dargestellt XI. Časlauer Kreis*. Prag: Friedrich Ehrlich, 1843. 417 s.
 - [10] BAŠTÁŘ, M., TYWONIAK, J., *Rodinný archiv Chotků, 1499 - 1945. Inventář*. Praha: Státní oblastní archiv, 1999. 265 s., ev. č. 579
 - [11] TYWONIAK, J., *Velkostatek Nové Dvory, (1541) 1652 - 1945. Inventář*. Praha: Státní oblastní archiv, 1968, 245 s., ev. č. 321
 - [12] KUTHAN, J., MUCHKA, I., *Aristokratická sídla období klasicismu*. Praha: Akropolis, 1999. 192 s.
 - [13] PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ, B. a kol., *Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri, 2004. 528 s.
- Mapové podklady přístupné na geoportálu České informační agentury životního prostředí, CENIA [online]. [cit.2008-01-04]. URL:<<http://geoportal.cenia.cz>>.
- Military maps of the 1st, 2nd and 3rd Military Survey, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna Geoinformatics Laboratory, University of J.E.Purkyne, Ministry of Environment of Czech Republic (<http://oldmaps.geolab.cz>).
- VGHÚ Dobruška, 2006. Černobílé měřičské letecké snímky z roku 1950.